

ALEKSANDRS JAUNPUTNIŠS (1904 – 1974) UN ĢEOMORFOLOĢISKIE PĒTĪJUMI LATVIJĀ

Ojars Āboltiņš

Latvijas Universitāte, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte
Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV-1586

Ģeomorfologam un ģeogrāfam, docentam Aleksandram Jaunputniņam 2004. gada 2. oktobrī ir simtā dzimšanas diena. Kaut arī jau 30 gadus A. Jaunputnišs vairs nav mūsu vidū, viņa darbība saglabā paliekošu nozīmi ģeogrāfijas zinātnē Latvijā.

A. Jaunputniņa zinātniskais un pedagoģiskais darbs Latvijā sākās 1950. gadā, kad viņš, būdams Padomju Savienībā jau pazīstams zinātnieks savā specialitātē, kļuva par toreizējās LVU Fiziskās ģeogrāfijas katedras vadītāju. Pirms tam, 1930. gadā, pabeidzis Ļeņingradas universitātes Ģeogrāfijas fakultāti, A. Jaunputnišs piedalījās ekspedīcijās Vidusāzijā, Padomju Savienības Eiropas daļas ziemeļos un Pleskavas apgabalā, kur veica ģeoloģiskus un ģeomorfoloģiskus pētījumus. No 1932. g. līdz 1950. gadam viņš strādāja Ļeņingradas universitātē, kur līdztekus pasniedzēja darbam, turpināja arī zinātniskos pētījumus, un 1937. gadā ieguva ģeogrāfijas zinātņu kandidāta grādu.

Pēckara gados, kad vairāki pazīstami Latvijas pirmās brīvvalsts kvartārģeologi un ģeomorfologi atradās emigrācijā, Aleksandra Jaunputniņa darbība sekmēja ģeomorfoloģisko pētījumu atsākšanu un attīstību ne vien universitātē, bet lielā mērā arī Latvijā kopumā. Pēc viņa iniciatīvas un viņa vadībā no 1951. gada tika organizēti sistemātiski pētījumi LVU ģeogrāfijas fakultātē. Viņš piedalījās arī ģeomorfoloģisko pētījumu organizēšanā un realizācijā toreizējā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ģeoloģijas institūtā.

Pētnieciskajā darbā pirmajos gados A. Jaunputnišs lielāko uzmanību veltīja Latvijas augstieņu reljefam un lielāko upju ielejām. Pauguru reljefa pētījumu rezultātā viņš 1956. gadā pirmo reizi Latvijas Universitātes rakstu krājumā publicēja rakstu par paugurainā reljefa izcelšanos, bet gadu vēlāk – paša sastādīto Latvijas teritorijas ģeomorfoloģisko karti.

Karte sastādīta, ievērojot morfoģeogrāfiskos un ģenētiskos principus, kā arī reljefa veidošanās vecumu. Izdalīti ģenētiski atšķirīgie glaciģenie, fluvioglaciālie, limnoglaciālie un limniskie, kā arī jūras abrāzijas un akumulācijas un ledāja kušanas ūdeņu erozijas veidojumi. No ģeomorfoloģiskā viedokļa kartē attēlotas pauguru formas ietverot glaciģēnos un ledāja kušanas ūdeņu veidojumus), grēdas, vaļņus, tāpat arī kāpas, lielākās ielejas, kāpes, krasta vaļņus, līdzenas un viļņotas virsas reljefa iecirkņus. Publikācijā akcentēts, ka Latvijas reljefu kopumā raksturo pauguraino augstieņu un līdzeno zemieņu mija. Īsumā iztirzāta reljefa formu kompleksā ģenēze katras augstienes un zemienu ietvaros. Pirmo reizi ģeomorfoloģisko pētījumu vēsturē uzsvērts, ka redzamā reljefa veidošanās norisinājusies samērā vientipiski. Sākotnēji notikusi ledāja aprīmšana augstienēs,

bet zemienēs vēl kādu laiku turpinājusies aktīva ledāja pārvietošanās. Vēlāk ledājs aprimis un sadalījies blāķos arī zemienēs. Ledus laikmeta beigu posmā reljefa veidošanās Latvijā galvenokārt notikusi saistībā ar ledāja kušanas ūdeņu baseinu un straumju darbību. Ledāja kušanas ūdeņu straumes izveidojušas lielākās ielejas Latvijā. Diezgan nozīmīga loma reljefa attīstībā leduslaikmeta beigu posmā un holocēnā saistīta arī ar Baltijas jūras dažādo attīstības stadiju baseinu ietekmi.

Šim A. Jaunputniņa rakstam lielāka uzmanība pievēršama tāpēc, ka viedoklis par reljefa veidošanos Latvijā galvenokārt pasīva un aprimuša ledāja apstākļos, turpmākajos gados tika attīstīts tālāk un kļuva par noteicošo morfoģenētisko koncepciju, veidojot ģeomorfoloģiskos un paleoģeogrāfiskos priekšstatus Latvijā līdz pat sešdesmito gadu otrās puses sākumam. Protams, šādas koncepcijas nostiprināšanās nebija nejauša, tā atbilda tajā laikā Padomju Savienībā autoritatīvāko zinātnisko skolu vadītāju uzskatiem, bet būtiski atšķīrās no nostādņēm, kuras pauda Latvijas pirmskara kvartārģeologi un ģeogrāfi – A. Dreimanis, V. Zāns, I. Saule-Sleinis u.c.

Pirmā Latvijas teritorijas ģeomorfoloģiskā karte, kuru A. Jaunputniņš vēlāk papildināja un precizēja, tika izmantota 1959. gadā PSRS ģeomorfoloģiskās kartes (mērogā 1 : 4 000 000) sastādīšanai.

Ledāja veidotā reljefa pētījumu rezultāti, protams, iepriekš minētās koncepcijas ietvaros, turpmāk atspoguļoti divās apjomīgākās A. Jaunputniņa publikācijās. Viņš ir uzrakstījis nodaļu par Latvijas teritorijas reljefu *PSRS ģeoloģijas* 38. sējumam, kas krievu valodā publicēts 1960. gadā, bet 1961. gadā līdzīgu sadaļu (pievienojot Latvijas teritorijas ģeomorfoloģisko karti) arī grāmatā *Latvijas PSR ģeoloģija* (latviešu valodā).

Liels Aleksandra Jaunputniņa nopelns ir tas, ka viņš sāka darbu pie pamatotas ģeomorfoloģiskās rajonēšanas principu un rajonu kartes izstrādes. Par Latvijas teritorijas reljefa rajonēšanas pieredzi A. Jaunputniņš ziņoja IV Vissavienības ainavu mācības konferencē 1959. gadā Rīgā. Viņa sastādītā ģeomorfoloģiskās rajonēšanas shēma pirmo reizi publicēta šīs konferences materiālos, kas izdoti Rīgā 1961. gadā. Attīstot tālāk ģeomorfoloģiskās rajonēšanas principus, jau pieminētajā monogrāfijā *Latvijas PSR ģeoloģija* A. Jaunputniņš sniedz detālu 26 ģeomorfoloģisko rajonu un apakšrajonu raksturojumu. Tiek īpaši akcentēta pašreizējā, redzamā reljefa saikne ar pamatā esošo subkvartāra virsu. Ņemot vērā kopsakarības starp pirmskvartāra iežu virsas reljefu, kvartāra nogulumu biežumu un pašreizējā reljefa virsas raksturu, viņš augstienes iedala triju, bet zemienes divu tipu veidojumos. Šajā pašā darbā, vadoties pēc morfoloģiskām pazīmēm, veikta upju ieleju tipizācija, kā arī atbilstoši tajā laikā pastāvošajiem priekšstatiem, skaidrota ieleju veidošanās. Nepieciešams īpaši atzīmēt, ka A. Jaunputniņa sastādītā ģeomorfoloģiskās rajonēšanas karte bija vienīgā, kas publicēta ar šādu nosaukumu un praktiski izmantota līdz pat 1995. gadam.

Turpmākie A. Jaunputniņa ģeomorfoloģisko pētījumu virzieni atspoguļojas viņa, kā arī ar līdzautoriem (S. Plivna, M. Krūkle) sagatavotajos zinātniskajos

darbos, kas publicēti 1965-1972. gadā. Šajās publikācijās iztirzāti atsevišķu reljefa makroformu (Latgales augstiene) vai mezoformu (Madonas-Trepes valnis), kā arī Latvijas reljefa morfoloģijas, uzbūves, ģenēzes un veidošanās secības jautājumi kopumā. Jāatzīmē, ka pēdējos darba gados A. Jaunputniņš vairs neuzskatīja pasīvā un aprimušā ledāja morfoģenētisko koncepciju kā noteicošo, un par nozīmīgu atzina arī aktīvās ledāja glaciadināmiskās darbības lomu Latvijas reljefa izveidē. To apstiprina viņa līdzdalība autoru kolektīvā, kas 1972. gadā sagatavoja pārskata rakstu *Ledāja morfoģenēzes svarīgākās iezīmes un pēdējās ledāja segas deglaciācijas īpatnības Latvijas teritorijā*, kas izdots sakarā ar Latvijā notiekošo IV Vissavienības starpresoru apspriedi par kontinentālā apledošanas ledāja malas veidojumu izpēti.

Līdztekus minētajai pētnieciskajai darbībai no 1964. gada līdz 1969. gadam A. Jaunputniņš sagatavoja vairākus ģeomorfoloģiska satura rakstus, kas publicēti *Latvijas Mazajā enciklopēdijā*. Šajā enciklopēdijā pirmo reizi ievietots arī viņa Latvijas ģeomorfoloģiskās kartes krāsainais variants. Makro- un mezoreljefa pētījumi, kā arī ģeomorfoloģiskā rajonēšana lielā mērā sekmēja arī fiziski-ģeogrāfiskās rajonēšanas problēmu attīstību, kas daudzus gadus bija A. Jaunputniņa zinātnisko interešu sfērā.

Aleksandra Jaunputniņa zinātniskais darbs ģeomorfoloģijā un fiziski-ģeogrāfiskajā rajonēšanā padomju laikā bija nozīmīgs, par to liecina, piemēram, tas, ka monogrāfija *Latvijas PSR ģeoloģija*, kuras sagatavošanā viņš bija viens no galvenajiem autoriem un redkolēģijas loceklis, 1976. gadā saņēma Latvijas PSR Valsts prēmiju. Savas zinātniskās darbības laikā A. Jaunputniņš aktīvi piedalījās daudzos Vissavienības, starprepubliku un starpresoru zinātniskajos forumos, kuros iztirzātas kvartārģeoloģijas, ģeomorfoloģijas un fiziskās ģeogrāfijas problēmas. Pēdējo reizi viņš piedalījās lauka simpozijā, kas notika IV Vissavienības ledāja malas veidojumu apspriedes laikā Latvijā 1972. gadā.

Līdztekus tiešajai zinātniski pētnieciskajai darbībai, kas īsumā aplūkota iepriekš, docenta Aleksandra Jaunputniņa darbs bija nozīmīgs arī mācību un metodiskajā aspektā. Būdam vairāk nekā 20 gadus LVU Fiziskās ģeogrāfijas katedras vadītājs, viņš plānoja zinātnisko pētījumu virzienus un attīstību, sekmēja metodiskās izstrādes (sagatavoja metodiskos norādījumus lauku praksēm, sastādīja un publicēja ģeomorfoloģisko pētījumu instrukcijas utt.) un kvalificētu speciālistu sagatavošanu. Šajā laikā sagatavotas un sekmīgi aizstāvētas trīs zinātņu kandidāta disertācijas (A. Vanaga, G. Eberhards, O. Āboltiņš), kā arī 70 diplomdarbi, tādējādi veicinot jaunās paaudzes speciālistu iesaistīšanos kvartārģeoloģiskos un ģeomorfoloģiskos pētījumos. Daudz uzmanības viņš veltījis fakultātes aspirantu un pasniedzēju zinātnisko rakstu krājumu rediģēšanai.

Aleksandra Jaunputniņš bija erudīts zinātnieks, un kaut arī pēdējos zinātniskā darba gados maz piedalījās lauka pētījumos, kvalificētāk kā jebkurš cits, prata analizēt un izvērtēt kartogrāfisko materiālu, izdarīt vispārīgākus secinājumus. Viņš labprāt iesaistījās diskusijās ar diplomantiem un aspirantiem, bija atsaucīgs attiecībā ar jaunajiem fakultātes mācību spēkiem, sekmēja viņu patstāvību pētījumos un nemēdza tos ierobežot arī tad, ja tika virzītas koncepcijas, kas atšķīrās

no viņa paša zinātniskajiem uzskatiem. Kopumā docenta Aleksandra Jaunputniņa pētījumi vērtējami visnotaļ pozitīvi, tie sekmēja vispārīgās un reģionālās ģeomorfoloģijas problēmu risināšanu, veicināja reljefa izpēti ne tikai Latvijā, bet visā Baltijas reģionā.